

**Vâhidî'nin el-Vecîz Tefsiri ile Celâleyn Tefsirlerinin Ulûmü'l Kur'ân Açısından
Karşılaştırılması**

Semra Emanet*

Öz

Kur'ân-ı Kerîm'i daha iyi anlamak için yapılan tefsir faaliyetleri, Hz. Peygamber zamanında başlamıştır. Zamanla bu faaliyetler daha da gelişerek sistematik bir hüviyet kazanmıştır. Tefsir ilminin konuları arasında yer alan "Ulûmü'l-Kur'ân" ise Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. 5. yüzyıl müfessirlerinden Vâhidî'nin, tefsir ve Kur'ân ilimleri sahasında olduğu gibi Arap dili ve Edebiyatı'nda da söz sahibi olduğu bilinmektedir. Muhtasar bir tefsir olan "*el-Vecîz fî tefsiri'l-kitâbi'l-'azîz*" adlı eseri "*Tefsîrü'l-Celâleyn*"ın kaynakları arasında gösterilmektedir. Ayrıca "Tefsirlerin özü" olarak meşhur olan ve asırlar boyu farklı eğitim müesseselerinde tedris edilen "*Tefsîrü'l-Celâleyn*", Celâleddin el-Mahallî ve Celâleddin es-Süyûtî tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada Ulûmü'l-Kur'ân'ın tanımına yer verdikten sonra bu iki eserin Ulûmü'l-Kur'ân çerçevesinde mukayesesi yapılacaktır. Mukayesede esbâb-ı nüzûl, nâsîh-mensûh, muhkem-müteşâbih, hurûf-ı mukataa, garîbü'l-Kur'ân, vücûh-nezâir gibi konulara yer verilecektir. Müfessirlerin Kur'an ilimlerinden hangi ölçüde yararlandıkları ve bu ilimlere yer verirken nasıl bir metot takip ettikleri hakkında da değeriendirmeler yapılacaktır. Ayrıca eserlerini incelediğimiz müelliflerin hayatlarına ve eserlerine kısaca değeriendirecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Ulûmü'l-Kur'ân, Vâhidî, "*el-Vecîz fî tefsiri'l-kitâbi'l-'azîz*", Mahallî, Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*.

Comparison of Wahidî's al-Wajêz and Celalâyn Exegesis from the Standpoint of Ulûm al-Qur'ân

Abstract

Interpretation activities to understand the Holy Qur'an better, goes back to the time of Prophet Muhammed. Over time, these activities have developed and gained a systematic identity. The concept of sciences of Qur'an, which is one of the subjects of Qur'an interpretation, has an important place in the analysis of the Qur'an. It is known that Wahidî, one of the Qur'an interpreters of the 5th century, was an important figure in Arabic Language and Literature as well as in the field of Qur'an interpretation and Qur'anic sciences. His work, "al-Wajêz fî Tafsîr al-Kitâb al-Azîz", which is a great interpretation of Qur'an, is considered among "Tafsîr al-Celalâyn" sources. In addition, Tafsîr al-Celalâyn, which was written by Celâl ad-Dîn al-Mahallî and Celâl ad-Dînal-Suyutî, is accepted as "the essence of the Interpretation of Qur'an" and taught in different educational institutions for centuries. In this study, after the definition of the concept of sciences of Qur'an, these two works will be compared within the framework of the concept of sciences of Qur'an. In the comparison, the subjects such as asbâbal-nuzûl, naskh-mensûh, muhkam and mutashabih (Clear and Ambiguous Verses), al-hurûf al-muqatta (detached letters) and al-wujûhwa al-nazâir will be discussed. There will also be an assessment of the extent to which the Interpreters benefit from the Qur'anic sciences and the method they used in this process. Besides these, the lives and other works of the authors examined will be briefly mentioned.

Keywords: Tafsir, Sciences of Qur'an, Wahidî, al-Wajêz fî Tafsîr al-Kitâb al-Azîz, Mahallî, Suyutî, Tafsîr al-Celalâyn.

GİRİŞ

Lügatte bilmek ve anlamak¹ manasına gelen ilim kelimesinin çoğulu olan “ulûm” lafzı, ıstılahta meseleleri delilleriyle idrak etmek olarak ifade edilmektedir.² Ulûmü'l-Kur'ân'ın ise “nüzûlü, tertibi, cem'i, yazılması, kıraati, tefsiri, nâsihi, mensûhu, muhkemi ve müteşâbihi gibi konuları içeren, Kur'ân ile ilgili ilimler” olarak tarifi yapılmaktadır.³ Tariften de anlaşıldığı üzere Kur'ân ilimlerinin konusu bizzat Kitâb-ı Mübîn, amacı ise muhataplarının âyetleri maksadına uygun olarak anlamalarını sağlamaktır.⁴

Kur'ân'ın nüzûlüne şahit olan sahabe anlamakta güçlük çektiği âyetleri Hz. Peygamber'e sormak suretiyle karşılaştıkları müşkili gidermekteydi. Bazen de Resûlullah, soru sorulmasına gerek kalmadan izahı gereken âyetleri tebyin etmekteydi. Ashabın ekserisi ümmî idi ve Allah Resûlü hadislerin yazılmasını yasaklamıştı. Bu durumda sahâbe Kur'ân ilimlerini ve hadisleri şifâhen öğrenmiş, yazıya geçirememişti. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafeti zamanında da ulûmü'l-Kur'ân açısından durum farklı değildi.⁵

Hz. Osman zamanında genişleyen İslam coğrafyası bazı sorunların oluşmasına sebep teşkil etmişti. Özellikle Araplar'la acemlerin ihtilatı karşısında Hz. Osman Arap dilinin sâfiyetini ve kendisine has dokusunu muhafaza etmek maksadıyla Kur'ân'ı Kerîm'i istinsah etmiş, böylece “İlm-i resm-i Mushaf” isimli Kur'ân ilminin temelleri teşekkül etmişti.⁶

Hz. Ali'nin hilafeti zamanına gelindiğinde dilde meydana gelen bozulmaların önüne geçmek maksadıyla, dil kaidelerinin tespiti görevi Ebû'l-Esved ed-Düelî'ye (ö. 69/688) verilmiş ve “nahiv ilmi” yahut “İ'râbü'l-Kur'ân” diye isimlendirilen ilmin doğuşuna zemin hazırlanmıştı.⁷

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi. semraemanet@hotmail.com. <https://orcid.org/0000-0003-1638-5294>. Bu araştırma "Vâhidî'nin el-Vecîzi ile Celâleyn Tefsirinin Mukayesesi" adlı tezden oluşturulmuştur.

Bu makale "iThenticate" intihal tarama programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

ATIF: Emanet, Semra. "Vâhidî'nin el-Vecîz Tefsiri ile Celâleyn Tefsirlerinin Ulûmü'l Kur'ân Açısından Karşılaştırılması". Tefsir Araştırmaları Dergisi 3 / 1 (Nisan 2019): 193-212

Gönderim Tarihi: 9 Nisan 2019. Kabul Tarihi: 25 Nisan 2019. DOI Numarası: 10.31121/tader.551387.

Araştırma Makalesi. Yayın Tarihi: 30 Nisan 2019.

¹ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, "alm" *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1410/1990), 12: 417; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâbilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevvâz Ahmed Zemerlî, 2. Baskı (Beyrut: Darü'l Kitâbü'l Arabî, 1417/1996), 1: 14.

² Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Keşşâfü istilâhâtü'l-fünûn ve'l-'ulûm* (İstanbul: 1404/1894), 2: 1055.

³ Zürkânî, *Menâbil*, 1: 27.

⁴ Zürkânî, *Menâbil*, 1: 27; Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, 26. Baskı (İstanbul: İfav Yayınları, 2013), 129.

⁵ Zürkânî, *Menâbil*, 1: 29-30; Subhi es-Salih, *Mebâbis fî 'ulûmi'l-Kur'an*, 16. Baskı (Beyrut: Dâru'l-İlmî'l Melâyîn, 1985), 119-120.

⁶ Zürkânî, *Menâbil*, 1: 3; Subhi Salih, *Mebâbis*, 120; Mennâ' Halil el-Kattân, *Mebâbis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 8. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 1401/1981), 10.

⁷ Zürkânî, *Menâbil*, 1: 30; Subhi es-Salih, *Mebâbis*, 120; Kattân, *Mebâbis*, 10.

Bu gelişmelerle beraber sahabe Hz. Peygamber'den (s.a.s.) işittikleri âyetlerin ve bazı âyetlerde geçen garip kelimelerin izahını, âyetlerin nerede ve kim hakkında indiğini, nâsîh ve mensûhunu talebelerine şifâhen nakletmekteydiler.⁸ Neticede İbn Abbas (ö.68/687), İbn Mes'ûd (ö.34/654), Übey b. Kâ'b (ö.30/650) gibi sahabeler ve talebeleri Kur'ân ilimlerinin konularının teşekkülüne zemin hazırlamışlardır.⁹

Ulûmü'l-Kur'ân kavramının ilk olarak kim tarafından kullanıldığı ise tartışma konusu olagelmıştır. Abdülazim ez-Zürkânî (ö.1367/1948) bu tabiri ilk kullanan müellifin "*el-Burbân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*" adlı eseri ile beşinci asır uleması arasında yer alan Ali b. İbrahim el-Hûfî (ö.430/1038) olduğunu söylemektedir.¹⁰ Bu görüşe katılmayan Subhi es-Salih, bu sahadaki ilk eserin "*el-Hâvî fî 'ulûmi'l-Kur'ân*" isimli eser sahibi Muhammed b. Halef el-Merzübân'a (ö.309/921) ait olduğunu ifade etmektedir.¹¹ Bu görüşlerin yanında, ilk sayılacak kıymete sahip "*el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*" adlı bir eserden daha söz edilmektedir ki; hicri üçüncü asır âlimlerinden Hâris el-Muhâsibi (ö.243/857) tarafından kaleme alındığı nakledilmektedir.¹² Bu alanda yapılan önemli çalışmalar arasında "*Fünûnü'l-efnân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*" ismiyle bilinen, hicri altıncı asırda yaşamış Abdurrahman b. el-Cevzî'nin (ö.597/1201) eseri de zikredilmektedir.¹³

Bugün ise ulûmü'l-Kur'ân kavramı, Kur'ân ilimlerinin çeşitli dallarını bir araya toplayan eserler için kullanılmaktadır. Bu şekliyle ulûmü'l-Kur'ân konusunun ez-Zerkeşî'nin (ö.794/1392) "*el-Burbân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*" adlı eserinde ortaya çıktığı zikredilmektedir.¹⁴ Bu konuda yazılmış en kapsamlı eser olarak Süyûtî'nin (ö.911/1505) "*el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*" adlı eseri gösterilmektedir.¹⁵

Bu şekilde zaman içinde gelişen ve müstakil bir ilim olan Kur'ân ilimleri, konu olarak Kur'ân'ın bir bölümünü veya bir yönünü ele almaktadır. "Bir kısmı Kur'ân'ın bazı özellikleri ve tarihi hakkında bilgi vermekte bir kısmı da anlaşılıp doğru yorumlanmasına vesile olmaktadır."¹⁶

⁸ Zürkânî, *Menâbil*, 1: 30; Kattân, *Mebâbis*,11.

⁹ Zürkânî, *Menâbil*, 1: 30; Kattân, *Mebâbis*,12.

¹⁰ Zürkânî, *Menâbil*, 1: 33.

¹¹ Subhi es-Salih, *Mebâbis*,122.

¹² Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, (İstanbul: İfav Yayınları, 1991), 12.

¹³ Kattân, *Mebâbis*,14.

¹⁴ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 132.

¹⁵ Zürkânî, *Menâbil*, 1: 33.

¹⁶ Abdurrahman Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân'ı Kerim Tarihi*, 2. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 126.

Çalışmamızın konusu olan “*el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*” ve *Tefsîrü'l-Celâleyn*'de Kur'ân ilimlerine yer verilmektedir. Kur'ân ilimleri; esbâb-ı nüzûl, nâsîh-mensûh, muhkem-müteşâbih, hurûf-ı mukattaa, garîbü'l-Kur'ân, vücûh-nezâir ve mübhemâtü'l-Kur'ân konuları ile sınırlandırılarak, müfessirlerin eserleri bu konularda mukayeseli olarak çalışılacaktır.

1. Müfessirlerin Hayatları ve Eserleri

1.1. Vâhidî'nin Hayatı ve Eserleri

Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nîsâbü'rî, asrının meşhur müfessiridir.¹⁷ Nîşâbur'da dünyaya gelmiştir.¹⁸ Hocaları arasında Ebû İshâk Sa'lebî, kendisinden lugat ilmini öğrendiği Ebü'l-Fadl Ahmed el-Arûzî ve Arap ilimlerini tahsil ettiği Ebü'l-Hasen el-Kuhündürî, zikredilmektedir. 468/1076 yılında vefat etmiştir.¹⁹

Tefsir sahasında yazılmış *el-Basût fî tefsîri'l-Kur'ân*, *el-Vasût fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd* ve *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* adlı eserleri bulunmaktadır.²⁰ Tefsir dışında *Esbâbü'n-nüzûl*, *Kitabü'l-Megâzî* ve *Kitabü'l-İ'râb* gibi eserleri kaleme almıştır.²¹

1.2. Mahallî'nin Hayatı ve Eserleri

1 Şevval 791 (23 Eylül 1389) tarihinde Kahire'de doğan Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî²² Kahire'de yaşamıştır. Şâfîmezhebine mensup müfessir ve fakihdir.²³ Tefsir, fıkıh, usûl, mantık, kelim ve nahiv gibi ilimleri tahsil etmiş, Bedreddin Mahmûd el-Aksarâyî, Burhan el-Bîcûrî ve Şems-i Bisâtî gibi hocaların tedrisinden geçmiştir. 1 Muharrem 864/1459 tarihinde vefat etmiştir.²⁴

Eserleri arasında, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, *Şerhü'l-Minhâc*, *el-Bedrî't-tâlî' fî halli Cem'i'l-cevâmi'*, *Şerhü'l-Varakât* zikredilmiştir.²⁵

¹⁷ Ömer Nasûhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 1: 425.

¹⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed el-Vâhidî, “Mukaddime” *Esbâbü'n-nüzûli'l-Kur'ân*, thk. Kemâl Besûni Zeğlûl (Beirut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, ts.), 6; Celâldin es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Fahran: b.y., 1960), 23.

¹⁹ Celâldin es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, trc. Sakıp Yıldız –Hüseyin Avni Çelik (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987), 33; Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları* (İstanbul: İfav Yayınları, 1991), 239.

²⁰ Abdurrahman Çetin, “Vâhidî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 438-439.

²¹ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 2: 591; Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, 239.

²² Şükrü Arslan, “Mahallî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 326-327

²³ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn* (Beirut: Daru İhya'it- Tûrâsi'l-Arabî, b.t.y.), 8: 311.

²⁴ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, (b.y. Daru'l Kütübü'l Hadîs, 1396/1976), 333.

²⁵ Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 334.

1.3. Süyûtî'nin Hayatı ve Eserleri

1 Recep 849/1445 tarihinde Kahire'de dünyaya gelen Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. EbîBekr b. Muhammed es-Süyûtî eş-Şâfî, hadis, rical ve naslardan hüküm çıkarmada zamanın önde gelen âlimidir. Kendilerinden ilim tahsil ettiği Bulkînî ve Muhyiddin el-Kâfiyeci ismi zikredilen hocalarındandır. Kahire'de 911/1505 tarihinde vefat etmiştir.²⁶

Tefsir, Kur'ân ilimleri, hadis ve lugat sahasında eserleri bulunmaktadır. *Tercümânü'l-Kur'ân, ed-Durru'l-mensûr fî tefsîri'l-me'sûr, Tefsîrü'l-Celâl eyn, el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân, Lübbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl, Tabakâtü'l-müfessirîn, el-Câmiu's-sagîr ve el-Müzzehir fî ulûmi'l-luga* eserlerinden bazısıdır.

2.Vahidî'nin el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz ve Celâleyn Tefsirlerinin Ulûmü'l-Kur'ân Açısından Mukayesesi

2.1. Esbâb-ı Nüzûl

Âyetlerin büyük bir kısmı bir sebebe veya bir olaya bağlı olmadan, insanları bilgilendirmek veya uyarmak maksadıyla nâzil olurken bir kısmı ise bir sebebe bağlı olarak nâzil olmuştur.²⁷ Bir âyetin veya bir sûrenin iniş sebebi anlamına gelen sebab-i nüzûl, Hz. Peygamber'in huzurunda meydana gelen bir olay veya kendisine yöneltilen bir soru karşısında âyet veya bir sure'nin nâzil olmasını ifade etmektedir.²⁸ Sebeb-i nüzûlden ancak, âyetlerin nüzul sebeplerine vakıf olanlardan rivâyet edilmesi halinde söz edilebilir.²⁹ İctihatla ve muhakeme ile âyetin nüzûl sebebi bilinemez.³⁰

Sebeb-i nüzûlü bilmenin faydalarını ise şu şekilde açıklayabiliriz.

- Âyetin kastettiği mana en güzel ve doğru bir şekilde anlaşılır.³¹
- Âyetin içerdiği hüküm tahsis edilir.³²
- Yüce Allah'ın hükümlerini ve hükümlerindeki hikmeti anlamak kolaylaşır.³³

²⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 251-252; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2: 624.

²⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 1: 61; Demirci, Muhsin, "Esbâb-ı Nüzûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 360-362.

²⁸ Zürcânî, *Menâbil*, 1: 106; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 219.

²⁹ Ebü'l-Hasen Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl* (Beyrut: Dâru Kütübü İlmiyye, 1402/1982), 4.

³⁰ Ekrem Gülşen, *Kurtubî Tefsiri'nde Esbâb-ı Nüzûl* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), 71.

³¹ Süyûtî, *el-İtkân*, 1: 61.

³² Süyûtî, *el-İtkân*, 1: 61.

³³ Ekrem Gülşen, *Kurtubî Tefsiri'nde Esbâb-ı Nüzûl* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), 73.

Müelliflerimiz de sebab-i nüzûlü bilmenin önem ve faydalarına işaret etmektedirler. Keza Vâhidî, sebab-i nüzûlü tam manasıyla bilmeden âyetlerin yorumlanamayacağını ifade etmektedir.³⁴ Aynı şekilde Süyûtî de sebab-i nüzûl bilindiğinde, âyetin yanlış anlaşılmasının önüne geçileceğini zikretmektedir.³⁵

Müfessirlerin sebab-i nüzûl rivâyetlerine yer verme metotlarına dair şunları ifade edebiliriz. Müellifler esbâb-ı nüzûle önem vermekte, yeri geldikçe âyetlerin sebab-i nüzûlünü bildirmektedir. Âyetin tefsirini yaparken önce âyetin sebab-i nüzûlünü aktarıp akabinde âyetin tefsirini yaptıkları gibi, önce tefsirini yapıp sonra âyetin iniş sebebini açıkladıkları da olmaktadır. Sebab-i nüzûlü naklederken bazen kısa açıklamalarla iktifa etmekte bazen de uzun açıklamalara yer vermektedirler. Bununla beraber tefsirlerinde sebab-i nüzûlün tarifine yer vermedikleri görülmektedir.

Müfessirlerin bir âyetle ilgili birden fazla nüzûl sebebi bulanabileceği halde tek bir sebebi nüzûle yer vermeleri ve diğer rivâyetlerden nakillerde bulunmamaları dikkat çekmektedir. Bunun sebebi olarak, zikrettiği esbâb-ı nüzûlü mananın anlaşılması cihetinde yeterli görmüş olmaları veya tefsirinde sahih olan görüşe yer verip zayıf olan görüşü almamaları olarak düşünülmektedir. Yine peş peşe âyetin inmesine sebep olan olaylar da zikredilmemektedir. Vâhidî rivâyetleri aktarıırken senetlere yer vermemekte, râvi ismi zikretmemekte ve kaynak göstermemektedir. Diğer eseri *Esbâbü'n-nüzûlde* ise aynı âyet hakkında farklı farklı nüzûl sebeplerini nakletmekte, rivâyetleri senetleriyle birlikte zikretmektedir. Bizim konumuz olan el-Vecîz'de ise böyle bir yöntemi uygulamadığı dikkatimizi çekmektedir. Celâleyn tefsirinde de âyetlerin iniş sebebi nakledilirken senet zikredilmemekte, râviler ve kaynaklara yer verilmemektedir. Bu haliyle Vâhidî'nin etkisinde kaldığı anlaşılacaktır. Eserlerimize baktığımızda Celâleyn tefsirinde daha fazla âyetin nüzûl sebebine yer verildiği görülmektedir.

Konumuzu açıklamak için kible âyetini örnek verebiliriz. Müfessirler, özellikle, “ وَمَا كَانَ اللَّهُ ”
“لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرُؤُوفٌ رَّحِيمٌ” “Her ne kadar Allah'ın doğru yolu gösterdiği kimselerden başkasına ağır gelse de biz, yönelmekte olduğun ciheti ancak; Resûl'e tabi olanlarla, gerisin geriye dönekleri ayırt edelim diye kible yaptık. Allah imanınızı boşa çıkaracak değildir.” (el-Bakara 2/143) âyetinin son bölümünde “Allah imanınızı zayı etmez” bölümüyle ilgili sebab-i nüzûl rivâyeti nakletmekte ve olayı şu şekilde izah etmektedirler. Daha önceki kibleye yani Mescid-i Aksa'ya yönelerek namaz kılan ve kiblenin değiştiğini haber veren âyet inmeden önce ölen Müslümanların durumu

³⁴ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, 2. Baskı (Beyrut: Dâru İhyâ'î'l-Ulûm, 1403/1983), 4.

³⁵ Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, 3.

merak edilmekteydi. Onların dalalet üzere öldükleri zannedilmekte ve durumlarının ne olacağı sorulmaktaydı. Bunun üzerine Yüce Allah'ın bu âyeti kerimeyi inzâl buyurduğu ve Müslümanların ilk kibleye yönelerek kıldıkları namazların boşa gitmeyeceğini bildirdiği ifade edilmektedir. Vâhidî soruyu soranların Yahudiler olduğunu naklederken³⁶ Celâleyn bu konuda herhangi bir bilgi vermemektedir. Ayrıca Celâleyn şu ayrıntıya dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber, namazlarını ilk önceleri Kâbe'ye yönelerek kılmaktaydı. Medine'ye hicret ettiğinde Yahudilerle ünsiyet sağlanması ve onların kalplerinin İslâm'a ısınması niyetiyle, namaz kılarken Mescid-i Aksa'ya yönelmesi emredilmişti. Resûlullah 16 yahut 17 ay kadar bu minval üzere namaz kılmıştı. Kiblenin tekrar değişmesiyle birlikte Müslümanlar, namaz kılarken Kâbe'ye yönelmeye başlamıştı. Mescid-i Aksa istikametine yönelip namaz kılip, bu âyet nâzil olmadan ölenlerin durumunu merak edilmekteydi. Kiblenin tahvilinden önce ölen kişilerin durumunun ne olacağı hakkında soru sorulması, bu âyetin sebab-i nüzûlü olarak bildirilmiştir.³⁷

Bir başka örnek olarak “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَطِيعُوا فَرِيقًا مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ ” / “Ey iman edenler! Kendilerine kitap verilenlerden herhangi bir gruba uyarsanız, imanınızdan sonra sizi döndürüp kâfir yaparlar.” (Âl-i İmrân 3/100) âyetini verebiliriz. Müfessirler, âyetin nâzil olmasına sebep olarak Yahudilerden bir topluluğun, Evs ve Hazrec kabilelerinin arasını bozmak ve onları dinlerinden döndürmek için fitne çıkarmaya çalışmalarını göstermektedirler. Vâhidî tefsirinde bu kadar açıklama ile iktifa ederken,³⁸ Süyûtî daha tafsilatlı anlatmakta ve şu bilgilere yer vermektedir. Evs ve Hazrec kabilelerinin arasının düzelmesinin Yahudilerin gazaplanmasına sebep olduğunu, aralarını bozmak için cahiliye döneminde aralarında çıkan fitneleri hatırlattıklarını, akabinde iki kabile arasında münakaşa çıkıp savaşılabilecek duruma geldikleri sırada bu âyetin nâzil olduğunu nakletmektedir.³⁹

Müfessirlerin sebab-i nüzûlü açıkladıkları ve yöntemlerinin birbirine yakın olduğunu görülmektedir. Fakat Celâleyn tefsirinde daha fazla âyetin sebab-i nüzûlüne yer verildiğini ve daha uzun açıklamalar yaptığına şahit olunmaktadır.

³⁶ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *el-Vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Safvân Adnân Davûdî Beyrut: Dâru's-Şamiyye, 1415/1995), 1: 136.

³⁷ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Mahallî – Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Tefsîrül-Celâleyn* (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2009), 21.

³⁸ Vâhidî, *el-Vecîz*, 224-225.

³⁹ Mahallî – Süyûtî, *Tefsîrül-Celâleyn*, 61.

2.2. Nâsîh-Mensûh

Lugatte, değiştirmek, izâle etmek, yok etmek gibi manalara gelen nesh,⁴⁰ terim olarak “Şer’i bir nassın, kendisinden sonra gelen şer’i bir nas tarafından kaldırması”⁴¹ olarak izah edilmektedir. “Mensûh” hükmü bir nas ile kaldırılmış âyeti, “Nâsîh” ise hükmü bir nas ile kaldıran âyeti ifade etmektedir.⁴²

Kur’ân’da nesh, hükmü mensuh tilaveti bakî, tilaveti mensuh hükmü bakî ve hükmü de tilaveti de mensuh olan âyetler olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.⁴³

Bir başka açıdan nesh konusunda karşımıza üç farklı görüş çıkmaktadır. Birinci görüş sahipleri neshin aklen caiz, naklen de mümkün olduğunu, ikinci görüş sahipleri neshin aklen caiz, naklen mümkün olmadığını, üçüncü görüş sahipleri ise neshin aklen de naklen de mümkün olmadığını zikretmektedir.⁴⁴

Kur’ân’da neshin varlığını kabul eden İslâm âlimleri arasında Kur’ân’ın, Kur’ân’ı neshetmesi, Kur’ân’ın sünneti neshetmesi ve sünnetin sünneti neshetmesi konusunda ihtilaf bulunmamaktadır. İhtilaf, Kur’ân’ı mütevâtir sünnetin neshedeceğini kabul eden âlimler ile mütevâtir bile olsa sünnetin Kur’ân’ı nesh edemeyeceği görüşüne sahip olan âlimler arasında vuku bulmaktadır.⁴⁵

Vâhidî, “ مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِئَهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ / Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturur (ya da ertelersek), yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz.” (el-Bakara 2/106) âyetinin tefsirinde nesh kelimesinin kaldırmak veya kalplerden silerek unutturmak manasına geldiğini ifade etmektedir. Vâhidî’nin bu açıklamaları, Kur’ân’da neshin varlığını kabul etmesi açısından önem arz etmektedir.⁴⁶ Celâleyn tefsirinde ise nesh kelimesi Vahidî’nin ifade ettiği gibi hükmü ortadan kaldırmak, izale etmek manasında kullanılmakta, kalplerden silerek unutturmak manası zikredilmemektedir. Aynı zamanda Vâhidî’den farklı olarak bir nassın hükmü kaldırıldığında, lafzı ile beraber kaldırabileceği gibi lafzı kaldırılmadan

⁴⁰ İbn Manzûr, “nsh” *Lisânu’l-‘Arab*, 3: 61; Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Bahâdır Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burbân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Ebü’l-Fazl İbrâhim (b.y: Daru İhyâi ‘Kütübil Arabiyye (376/1987), 2: 29; Zürkânî, *Menâbil*, 2: 137.

⁴¹ Zürkânî, *Menâbil*, 2: 138.

⁴² Demirci, *Tefsir Usulü*, 231.

⁴³ Zürkânî, *Menâbil*, 2: 167; Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l Fazl İbrahim, 3. Baskı (Kahire: Daru’t Teras, 1405/1985), 3: 62-64.

⁴⁴ Mehmet Emin Doğru, “*Nesh Kavramı ve Celâleyn Tefsiri’ndeki Mensûb Âyetler*”(Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015), 23-24.

⁴⁵ Zerkeşî, *el-Burbân*, 2: 32; Zürkânî, *Menâbil*, 2: 184-193; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 124.

⁴⁶ Vâhidî, *el-Vecîz*, 1: 124.

sadece nassın hükmünün kaldırılabilceği de nakledilmektedir. Celâleyn tefsirinde yapılan bu açıklamalar neshin varlığını kabul etmekle birlikte, âyetin hükmü kaldırıldığında lafzının bakî kalabileceği görüşüne katıldığını göstermesi açısından dikkat çekicidir.⁴⁷ Vâhidî Yüce Allah'ın, kaldırılan veya kalplerden silinmek sûretiyle unutturulan âyetin yerine, ecri daha fazla, uygulaması daha kolay veya sevap kazandırması yönünden hükmü kaldırılana denk bir âyet nâzil edeceğini zikretmektedir.⁴⁸ Celâleyn tefsirinde ise Allah'ın murad ederse neshedilen âyetin yerine benzer bir âyet veya insanların menfaatine daha uygun bir âyet getirebileceği de izah edilmektedir.⁴⁹

Vâhidî, “ كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ”
/ Sizden birinize ölüm gelip çattığı zaman, eğer geride bir hayır (mal) bırakmışsa, anaya, babaya ve yakın akrabaya meşru bir tarzda vasiyette bulunması Allah'a karşı gelmekten sakınanlar üzerinde bir hak olarak size farz kılındı.” (el-Bakara2/180) âyetinin, Nisâ 11. âyet ile nesh edildiğini ve vasiyetin farz olmadığını açıklamaktadır.⁵⁰ Celâleyn ise bu âyetin, miras âyeti ve Tirmizî'den rivâyet edilen “ لا واصمة لوارث / Vâris için vasiyet olmaz” hadisi ile mensûh olduğunu nakletmektedir.⁵¹ Aynı zamanda bu açıklama ile müfessirin sünnet ile Kur'ân'ın mensûh olduğu görüşüne katıldığı anlaşılmaktadır.

Her iki eserimizde de Kur'ân'da neshin varlığı kabul edilmekte ve kısaca tanımı yapılmakta, Celâleyn tefsirinde sünnetin Kur'ân'ı neshettiği görüşünün kabul edildiği görülmektedir.

2.3. Muhkem-Müteşâbih

Sözlükte sağlam, güçlü ve korunmuş anlamlarına gelen muhkem⁵² terim olarak, kendisinde herhangi bir gizlilik bulunmayan ve açık bir manaya delalet eden, kendisinden murad edilen mananın zorlanmadan anlaşıldığı âyetleri ifade etmektedir.⁵³

Sözlükte iki şeyden birinin diğerine benzemesi şeklinde ifade edilen müteşâbih⁵⁴ lafzı, terim olarak, birkaç manaya gelebilen ve bu manalardan birinin seçilebilmesi için delile ihtiyaç hissedilen âyetleri kastetmektedir.⁵⁵

⁴⁷ Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 12.

⁴⁸ Vâhidî, *el-Vecîz*, 1: 124.

⁴⁹ Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 12.

⁵⁰ Vâhidî, *el-Vecîz*, 1: 148.

⁵¹ Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 26.

⁵² Kattân, *Mebâhis*, 215.

⁵³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2: 69; Süyûtî, *el-İtkân*, 3: 3; Zürkânî, *Menâbil*, 1: 215-218; Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*

⁵⁴ İsfahânî, “şbh”, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, 254. Kattân, *Mebâhis*, 215.

⁵⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2: 69; Subhi Sâlih, *Mebâhis*, 282.

Muhkem ve müteşâbihî izah ederken, Kur'ân-ı Kerim'den başlıca üç âyet zikredilmektedir ki bunlar, âyetlerin tamamının muhkem olduğunu ifade eden, tamamının müteşâbih olduğunu ifade eden veya bir kısmının muhkem bir kısmının müteşâbih olduğunu ifade eden âyetlerdir.

Söz gelimi “الرَّ كِتَابٌ أَحْكَمْتُ آيَاتُهُ ثُمَّ فَصَّلْتُ مِنْ لَدُنِّ حَكِيمٍ حَبِيرٍ / Elif Lâm Râ. Bu Kur'an; âyetleri, hüküm ve hikmet sahibi (bulunan ve her şeyden) hakkıyla haberdar olan Allah tarafından muhkem (eksiksiz, sağlam ve açık) kılınmış, sonra da Allah'tan başkasına kulluk etmeyesiniz diye ayrı ayrı açıklanmış bir kitaptır.” (Hûd 11/1) âyeti, Kur'ân âyetlerinin tamamının muhkem olduğunu bildirmektedir. Âyeti tefsir eden Vâhidî, muhkem kelimesini, Kur'ân'ın insanları hayrete düşürecek bir nazma sahip olması, lafzının da sağlam ve mana bakımından güzel olması şeklinde açıklamaktadır.⁵⁶ Celâleyn tefsirinde de buna yakın bir mana verildiği görülmekte, muhkem lafzı, Kur'ân'ın nazımının eşsizliği ve manalarının benzersizliği olarak ifade edilmektedir.⁵⁷

Keza “اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَابًا / Allah sözün en güzelini; âyetleri, (güzellikte) birbirine benzeyen ve (hükümleri, öğütleri, kıssaları) tekrarlanan bir kitap olarak indirmiştir.” (ez-Zümer 39/23) âyeti ise Kur'ân âyetlerinin tamamının müteşâbih olduğunu bildirmektedir. Vâhidî müteşâbih kelimesini, Kur'ân âyetlerinin arasında hiçbir tenakuz bulunmadan bir kısmının diğer kısmına benzemesi şeklinde açıklamaktadır.⁵⁸ Celâleyn ise, âyetlerin nazmında, belâgatında ve diğer hususlarda birbirine benzemesi olarak izah etmektedir.⁵⁹

Zikredeceğimiz bir diğer âyette ise “هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخْرُ / O, sana Kitab'ı indirendir. Onun (Kur'ân'ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşâbihdir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşâbih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, “Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır” derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar.” (Âl-i İmrân 3/7) Kur'ân âyetlerinin bir kısmının muhkem bir kısmının ise müteşâbih olduğu açıklanmaktadır.

Âyetin tefsirinde Vâhidî, En'âm suresinin sonlarında “قل تعالوا أتل” diye başlayıp devam eden üç âyetin (151-153) muhkem âyetler olduğunu açıklamakta ve bu âyetlerin her Peygamber'e indirilen her bir kitabın anası, Kur'ân'ın ise aslı olduğunu zikretmekte ve bu âyetlerin içinde ahkâm âyetlerinin bulunduğunu nakletmektedir. Müteşâbih ise birbirine benzeyen âyetlerdir. Sûre başlarındaki

⁵⁶ Vâhidî, *el-Vecîz*, 1: 512.

⁵⁷ Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 220.

⁵⁸ Vâhidî, *el-Vecîz*, 2: 932.

⁵⁹ Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 460.

heca harfleri de müteşâbihâtta olup, Yahudilere karışık gelmektedir. Yahudiler bu harflerden Ümmeti Muhammed'in ömrünü hesap etmek istemişler fakat işin içinden çıkamamışlardır,⁶⁰ açıklamasında bulunmaktadır.

Celâleyn ise muhkem âyetleri, manası açık olan hangi manaya geldiği anlaşılan âyetler olarak açıklamakta, bu âyetlerden hüküm çıkarıldığını ve kitabın aslı olduğunu zikretmektedir. Ona göre ayetlerin muhkem kılınması, Kur'an'ı Kerim'in hiçbir kusur ve ayıp ihtiva etmemesidir. Müteşâbih ise, hurûf-u mukattaa gibi anlaşılamayan âyetlerdir ve âyetlerin doğruluk ve güzellik cihetinden birbirine benzemesidir. Müfessirimiz kalplerinde bozukluk bulunan kimselerin, bilgisiz olanları şüpheye düşürmek ve akıllarını karıştırmak için müteşâbih ayetlerden faydalanmaya çalıştığını nakletmekte, Allah'tan başkasının müteşâbih âyetlerin tefsirini bilemeyeceğini beyan etmektedir. İlimde rusuh sahibi olanların ise “müteşâbihler Allah katındandır”, manasını bilemeyiz demekte olduklarını ifade etmektedir.⁶¹

Müteşâbihe örnek vererek konumuzu açıklayacak olursak “الرَّحْمٰنُ عَلٰى الْعَرْشِاسْتَوٰى / Rahmân, Arş'a kurulmuştur.” (Tâhâ 20/5) âyetinde geçen “استَوٰى” lafzını Vâhidî, “نُمَّ اسْتَوٰى اِلَى السَّمٰوٰى / Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi.” (el-Fussilet 41/11) âyeti ile tefsir etmekte, âyetteki gibi istivânın yönelmek manasına geldiğini izah etmektedir. Buna göre Allah, mahlûkatına yönelmiş ve arşa kurulmuştur ifadelerine yer vermektedir.⁶² Celâleyn tefsirinde, arşın, Melikin tahtı manasında olduğu zikredilmekte, “استَوٰى” kelimesi hakkında açıklamaya gidilmemekte ve Allah'ın şanına ve zatına yakışır bir şekilde arşı istiva ettiği nakledilmektedir.⁶³

Bir diğer müteşâbih kelime de yemin lafzıdır. “وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرٍهُ وَالْاَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ / الأُفَيْمَةِ وَالسَّمَوٰتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ / Allah'ın kadrini gereği gibi bilemediler. Yeryüzü kıyamet gününde bütünüyle O'nun elindedir. Gökler de O'nun kudretiyle dürülmüştür.” (ez-Zümer 39/67) kavlinin tefsirinde Vâhidî, “يمين” kelimesinin, kuvvet manasına geldiğini, yemin manasına da gelebileceğini izah etmektedir. Bu mananın Allah'ın onu düreceğine yemin etmesinden çıkarıldığını zikretmektedir.⁶⁴ Celâleyn tefsirinde ise “يمين” kelimesi, Allah'ın kudreti olarak yorumlanmaktadır.⁶⁵

Müfessirlerimizden Vâhidî muhkemi Kur'ân'ın nazımının insanları hayrete düşürecek kadar mükemmel ve mana bakımından güzel olması, müteşâbihi ise, Kur'ân âyetlerinin arasında hiçbir

⁶⁰ Vâhidî, *el-Vecîz*, 1: 199.

⁶¹ Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 49.

⁶² Vâhidî, *el-Vecîz*, 2: 691.

⁶³ Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 311.

⁶⁴ Vâhidî, *el-Vecîz*, 2: 982.

⁶⁵ Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 464.

çelişki bulunmaması şeklinde açıklamaktadır. Celâleyn ise muhkemi Kur'ân'ın nazmının eşsizliği ve eksik tarafının bulunmaması, müteşâbih ise âyetlerin nazmında, belâgatında ve diğer hususlarda birbirine benzemesi olarak izah etmektedir. Müteşâbih kelimelere Vâhidî mana verirken Celâleyn tefsirinde mana verilmemektedir.

2.4. Hurûf-ı Mukattaa

Teheccî harfleri olarak da bilinen hurûf-ı mukattaa, “bağımsız ve ayrı harfler”⁶⁶ manasına gelmektedir. Müteşâbih olarak kabul edilen hurûf-ı mukattaa hakkında, âlimler iki görüşe sahiptirler. Birinci görüş “Her kitabın bir sırrı vardır. Allah'ın Kur'ân'daki sırrı hurûf-ı mukattaa'dır.”⁶⁷ Bu görüşe göre selef âlimleri hurûf-ı mukattaa'yı yorumlamaktan kaçınılmaktadırlar. Müteahhirin kelimcilerin içinde bulunduğu diğer görüş ise hurûf-ı mukattaa'nın yorumlanacağını kabul etmektedir.⁶⁸

Müfessirlerimizin hurûf-ı mukattaa hakkında görüşlerine başvurduğumuzda Vâhidî'nin, hurûf-ı mukattaa konusunda bazen hiçbir yorum yapmazken bazen de kısa açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Mesela Âl-i İmrân sûresinin başında bulunan “الْمَّ” hakkında hiçbir açıklama yapmamakta, A'râf sûresinin başında bulunan “الْمَصَّ / Elif Lâm Mîm Sâd” âyetini, (el-A'râf 7/1) “Ben Allah'ım en iyi bilirim ve tafsilatlı olarak açıklarım” şeklinde izah etmektedir.⁶⁹ Meryem sûresinin başında zikredilen “كَافٍ حَافٍ / Kâf Hâ Yâ Ayn Sâd” (Meryem 19/1) âyetinin ise “Allah'ın mahlûkatına kâfi olduğunu, kullarına hidayet verdiğini, mahlûkatını en iyi O'nun bileceğini ve va'dinde sadık olduğunu” ifade ettiğini nakletmektedir.⁷⁰

Celâleyn tefsirinde ise hurûf-ı mukattaa ile ilgili açıklamalara yer verilmemekte, hurûf-ı mukattaa'nın geçtiği âyetlerde “الله اعلم بمراده بذلك” bununla neyi murad ettiğini, en iyi Allah bilir demekle iktifa edilmektedir.

Görüldüğü üzere Vâhidî huruf-ı mukattaa'yı tefsir etme görüşünü benimserken, Celâleyn'in huruf-ı mukattaa'ya mana vermediği görülmekte ve selef görüşüne katıldığı kanaati hâsıl olmaktadır.⁷¹

⁶⁶ M. Zeki Duman – Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı mukattaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 401-408. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 23. Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 134.

⁶⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 3: 21; Subhi es-Salih, *el-Mebâhıs*, 236.

⁶⁸ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 171-172; İhsan Kahveci, *Fabreddin er-Râzî'nin Mevâzî'l-Gayb Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'ân* (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2001), 182-183.

⁶⁹ Vâhidî, *el-Vecîz*, 1: 386.

⁷⁰ Vâhidî, *el-Vecîz*, 2: 675.

⁷¹ Mahallî – Süyûtî, *Tefsiri'l-Celâleyn*, 1.

2.5. Garîbü'l-Kur'ân

Sözlükte “kapalı olan, nâdir olan, vatanından uzak kalan” gibi manalara gelen garîb kelimesi⁷² nâdir kullanıldığı için manası anlaşılamayan ve sözlüklere başvurulmadan idrak edilemeyen kelimeleri kapsamaktadır.⁷³ Kur'ân-ı Kerîm'e diğer lehçelerden ilhak edilen ve zaman içinde Arapçalaşan kelimeler de bulunmaktadır. İşte bu kelimeler “Garîbü'l-Kur'ân” konusunun doğmasına kaynaklık etmektedir.⁷⁴ Mücâhid, “Allah'a ve ahiret gününe inanan kimsenin, Arap diline vakıf olmadan Kur'ân'ı Kerîm'i tefsir etmesinin caiz olmadığını” ifade ederek konunun önemine ve ciddiyetine dikkat çekmektedir.⁷⁵

Ele aldığımız *el-Vecîz* ve *Celâleyn* tefsirlerinde bu gibi garîb kelimeler izah edilmekle birlikte, bu izahlar yapılırken sadece kelimenin manasının verildiği ve ayrıntıya girilmediği görülmektedir. Eserlerimizin geneline baktığımızda garîb kelimeler izah edilirken rivâyetlere başvurulmadığı, Arapların divanı olarak kabul edilen şiiire yer verilmediği göze çarpmaktadır. Müfessirlerimizin garîb kelimelere aynı manayı verdikleri gibi bazen farklı mana verdikleri ve bir müfessirimizin bir âyette geçen garîb kelimeyi açıklarken diğer müfessirimiz bir açıklama yapmadığı fark edilmektedir.

Örneğin Vâhidî, “*أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا* / Yoksa sen, (sadece) Ashab-ı Kehf ve Ashab-ı Rakîm'i mi bizim ibret verici delillerimizden sandın?” (el-Kehf 18/9) âyetinde geçen “*رقيم*” kelimesine, “Ashâb-ı Kehf'in isimlerinin ve neseplerinin yazılı olduğu bir levha”⁷⁶ manasının verildiğini izah etmektedir. Celâleyn tefsirinde ise, “Ashâb-ı Kehf'in isimlerinin ve soylarının yazılı olduğu bir levha, bir kitap”⁷⁷ olarak ifade edilerek, hemen hemen aynı mananın verildiği görülmektedir.

⁷² Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, “grb”, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyidi, (b.y. Mustafa el-Babi el-Halebi, 1381/1961), 359; Ibn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “grb”, 1: 639.

⁷³ Süyûtî, *el-İtkân*, 2: 108; Hüseyin Elmalı – Şükrü Arslan, “Garîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 1996), 13: 378-379.

⁷⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 151-153; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 141.

⁷⁵ Zerkeşi, *el-Burbân*, 2: 292; Kattân, *Mebâhis*, 331.

⁷⁶ Vâhidî, *el-Vecîz*, 2: 654.

⁷⁷ Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 293.

Vâhidî, “كَالْمُهْلِ يَغْلِي فِي الْبُطُونِ / O, maden eriyiği gibidir. Kaynar suyun kaynaması gibi karınlarda kaynar.” (ed-Duhân 45-45) âyetinin tefsirde, “مهل” kelimesine yüksek sıcaklıkta eritilmiş gümüş ve bakır eriyiği manasını vermektedir.⁷⁸ Celâleyn tefsirinde ise “مهل” kelimesinin, siyah zeytinden elde edilen yağın tortusu anlamına geldiği zikredilmektedir.⁷⁹ Misallerden de anlaşılacağı üzere müfessirler garîb kelimeye farklı manalar yüklemektedirler.

Müfessirlerimiz eserlerinde garîb olarak kabul edilen kelimeleri açıklama cihetine gitmişler, bazen garîb kelimeye aynı anlamı verirken bazen farklı manalar vermişlerdir.

2.6. Vücûh-Nezâir

Sözlükte ön, yön, zat, bir şeyin dış yüzü gibi manalara gelen vücûh,⁸⁰ bir kelimenin Kur'ân'da farklı âyetlerde, farklı anlamlar muhteva etmesini ifade etmektedir.⁸¹ Sözlükte şekil ve sözlerdeki benzerlikler gibi manalara gelen nezâir⁸² ile farklı kelimelerin farklı âyetlerde hemen hemen aynı anlamı taşıması kastedilmektedir.⁸³ Kur'ân'ı anlamak ve en güzel şekilde yorumlamak için öğrenilmesi lüzumlu olan ilimlerden birisi de vücûh ve nezâir ilimleridir.

Konumuzla ilgili olarak âyetlerde farklı manalarda kullanılan zikir kelimesi üzerinden örneklerle konumuzu açıklayalım. Mesela “فَاذْكُرُونِي أَنْذُرَكُمْ وَأَشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ / Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin.” (el-Bakara 2/152) âyetini Vâhidî, beni itaatle hatırlayın ben de sizi mağfiretle hatırlayım şeklinde tefsir etmekte, “zikir” kelimesine taat ve mağfiret manaları vermektedir.⁸⁴ Celâleyn tefsirinde ise âyet, beni namaz, tesbih ve benzeri ibadetlerle zikredin, ben de sizi mükâfatlandırayım manasında tefsir edilmekte, âyetteki “zikir” kelimesine taat ve mükâfat anlamları yüklenmektedir.⁸⁵ Misallerden de anlaşılacağı üzere her iki tefsir de kelimeye benzer manalar verilmektedir.

Bir başka örnekte “فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ أَنْجَيْنَا / Onlar kendilerine hatırlatılanı unutunca” (el-A'râf/165) âyetinde geçen “zikir” lafzını Vâhidî öğüt⁸⁶ anlamında tefsir ederken, Süyûtî de öğüt anlamını vermektedir.⁸⁷

⁷⁸ Vâhidî, *el-Vecîz*, 2: 976.

⁷⁹ Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 496.

⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “vch”, 13: 555; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 145.

⁸¹ Zerkeşi, *el-Burbân*, 1: 102; Süyûtî, *el-İtkân*, 2: 143-146; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 184.

⁸² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “nzt”, 5: 219; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 145.

⁸³ Zerkeşi, *el-Burbân*, 1: 103-104; Süyûtî, *el-İtkân*, 2: 144-146; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 146.

⁸⁴ Vâhidî, *el-Vecîz*, 1: 139.

⁸⁵ Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 22.

⁸⁶ Vâhidî, *el-Vecîz*, 2: 418.

⁸⁷ Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 171.

Yine, “ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُحَدَّثٍ / Rab'lerinden kendilerine yeni bir öğüt (bir uyarı) gelmez ki...” (el-Enbiyâ21/3) âyetinde geçen “zikir” kelimesini Vâhidî öğüt manasında tefsir etmekte,⁸⁸ Celâleyn ise “Kur'ân lafzı” manasına geldiğini ifade etmektedir.⁸⁹

Bir diğer örnek olarak “ وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ وَسَوْفَ تُسْأَلُونَ / Şüphesiz bu Kur'an, sana ve kavmine bir öğüt ve bir şereftir, ondan hesaba çekileceksiniz.” (ez-Zuhruf43/44) âyetinde geçen “zikir” lafzına her iki müfessir şeref manasını vermektedir.⁹⁰

Yine “ وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكاً وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَعْمَى / Her kim de benim zikrimden (Kur'an'dan) yüz çevirirse mutlaka ona dar bir geçim vardır. Bir de onu kıyamet gününde kör olarak haşrederiz.” (Tâhâ 20/124) âyetinin tefsirinde müfessirimiz Vâhidî, “zikir” lafzının öğüt anlamına geldiğini, öğütle de Kur'ân'ın kastedildiğini ifade etmektedir.⁹¹ Diğer tefsirimizde de müfessirimiz “zikir” ile Kur'ân'ın kastedildiğini nakletmektedir.⁹²

El-Vecîz isimli tefsirimizde “zikir” kelimesine Kur'ân, öğüt, şeref, taat ve mükâfat manaları verildiği, Celâleyn tefsirinde de Kur'ân, Kur'ân lafzı, öğüt, şeref, taat ve mağfîret manalarında zikredildiği müşahede edilmektedir.

Tefsirlerimizde zikir gibi birkaç manaya gelen kelimelere farklı âyetlerde farklı manalar verdiği görülmekte, müfessirlerimiz aynı âyet içinde ise bazen yakın mana verdikleri bazen de bir tefsirimizde mana verilirken diğer tefsirimizde mana verilmediği görülmektedir.

2.7. Mübhemâtü'l-Kur'ân

Sözlükte akıl ve duyu sahasına girmekle beraber algılanması zor olan,⁹³ kolay anlaşılmayan, algılanması meşakkatli ve kapalı söz manalarına gelen mübhem,⁹⁴ “ismi mevsuller, cins isimleri, ismi işaretler veya zamirler ile insan, melek veya cin gibi toplulukların kastedilmesini ifade etmektedir.”⁹⁵

Vâhidî ve Celâleyn'in Kur'ân'da geçen mübhem kelimeleri yeri geldikçe açıklamaya çalıştıkları görülmektedir. Genelde şahısları açıklamaya çalıştıkları, inceleyebildiğimiz kadarıyla yer ve zaman

⁸⁸ Vâhidî, *el-Vecîz*, 2: 810.

⁸⁹ Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 321.

⁹⁰ Bk. Vâhidî, *el-Vecîz*, 2: 975; Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 391.

⁹¹ Vâhidî, *el-Vecîz*, 2: 707.

⁹² Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 319.

⁹³ İsfahânî, “bhm”, *el-Müfredât*, 64.

⁹⁴ İbn Manzûr, “bhm”, *Lisânü'l-'Arab*, 57-58.

⁹⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 2: 315.

açıklamasına yer vermedikleri dikkat çekmektedir. Tefsirlerimizde bir âyette açıklanan mübhemin diğer tefsirimizde açıklanmadığına ve konu ile ilgili bir izah yapılmadığına da şahit olunmaktadır.

Mesela “ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجِيبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهَدُ اللَّهُ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ / İnsanlardan öylesi de vardır ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider. Bir de kalbindekine Allah'ı şahit tutar. Halbuki o düşmanlıkta en amansız olandır.” (el-Bakara 2/204) âyetinde geçen sözü güzel, tatlı dilli olarak tanınan kişinin münafık Ahnes İbn Şerik olduğunu açıklamaktadır.⁹⁶

Kezâ, “ وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهُ لئنِ اتَّيْنَا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ / İçlerinden, “Eğer Allah bize lütuf ve kereminden verirse mutlaka bol bol sadaka veririz ve mutlaka salihlerden oluruz” diye Allah'a söz verenler de vardır.” (et-Tevbe 9/75) kavlinin tefsirinde ise kastedilen kişinin Sa'lebe bin Hâtıp olduğunu belirtmektedir.⁹⁷

Celâleyn tefsirinde, “ أَفَرَأَيْتَ الَّذِي كَفَرَ بِآيَاتِنَا وَقَالَ لَأُوتِيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا ” / “Âyetlerimizi inkar edip “Bana elbette mal ve evlat verilecek!” diyen kimseyi gördün mü?” (Meryem 19/77) âyetinde kastedilen kişinin, Âs b. Vâil olduğunu zikretmektedir.⁹⁸

Yine, “ وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ / “Bu Kur'an iki şehrin birinden bir büyük adama indirilseydi ya!” dediler.” (ez-Zuhruf 43/31) âyetinin tefsirinde kastedilenin Mekke ehlinde Velid b. Muğîre veya Tâif halkından Urve b. Mes'ûd es-Sakafî olduğunu söylemektedir.⁹⁹

Eserlerimizde müfessirlerimizin Mübhemâtü'l-Kur'ân konusuna yaklaşımlarının birbirlerine yakın olduğunu görmekteyiz. Şahıslarda meydana gelen mübhemi açıklamaya gayret ettikleri başka açıklamalara yer vermediklerini anlamaktayız.

SONUÇ

Tefsir sahasında önemli iki kaynak olan “*el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*”ve “*Tefsîri'l-Celâleyn*” muhtasar olarak kaleme alınmış eserlerdendir. Müfessirlerimiz çalışmalarında bazı ulûmü'l-Kur'ân konularına yer vermişlerdir. Özellikle “Sebeb-i nüzûl” konusunda ehemmiyet arz eden, iki eserden biri olan Celâleyn tefsiri, sebeb-i nüzûle daha fazla yer vermektedir. Müfessirlerin âyetlerin iniş sebeplerini açıklamadaki yöntemleri hemen hemen aynıdır. Âyetlerin inişiyle alakalı tek bir rivayet nakletmişler, senet belirtmemişlerdir. Aynı âyetin sebeb-i nüzûlünü bildirdikleri gibi bir tefsirimizde

⁹⁶ Vâhidî, *el-Vecîz*, 1: 159.

⁹⁷ Vâhidî, *el-Vecîz*, 1: 473.

⁹⁸ Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 310.

⁹⁹ Mahallî – Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 490.

nüzûl sebebi açıklanırken diğer tefsirimizde aynı âyet hakkında açıklama bulunmadığı da dikkatleri çekmiştir.

“Nâsîh-Mensûh” konusuna da yer veren müfessirlerimiz konu ile ilgili âyetlerde geçen Nesh kavramını, lügat ve terim manasını vermeden açıklamaktadır. Vâhidî tefsirinde nesh kelimesinin kaldırmak veya kalplerden silerek unutturmak manasına geldiğini ifade ederken, Celâleyn tefsirinde hükmü ortadan kaldırmak, izale etmek manasında kullanmakta, kalplerden silerek unutturmak manasına yer vermemektedir. Vâhidî âyetin âyetle neshine yer verirken, Celâleyn bir yerde de olsa sünnet ile âyetin neshine yer vermekte ve sünnetin âyeti nesh ettiği görüşünü kabuletmektedir. Yine Celâleyn'in bir âyetin hükmü kaldırıldığı zaman âyetin lafzının bakî kalabileceği yönünde görüş sahibi olduğunu anlamaktayız.

Eserlerinde “Muhkem-Müteşâbih” konusuna da yer veren müfessirlerimiz, ilgili âyetlerde muhkem ve müteşâbihin manasını açıklamaktadırlar. Müfessirlerimizden Vâhidî muhkemi Kur'ân'ın nazmı, lafzı ve manası ile mükemmel olması şeklinde ifade etmekte, Celâleyn ise Kur'ân'ın eşsiz bir nazma sahip olması ve hiçbir kusur ihata etmemesi olarak izah etmektedir. Vâhidî müteşâbihi ise, Kur'ân âyetlerinin arasında hiçbir çelişki bulunmaması ve bir kısmının diğer kısmına benzemesi şeklinde açıklamakta, Celâleyn ise Kur'ân âyetlerin nazım ve icaz yönlerinden birbirine benzemesi olarak izah etmektedir. Müteşâbih kelimelere Vâhidî mana verirken Celâleyn tefsirinde mana verilmediği görülmekte, bu durum karşısında bizde, Celâleyn tefsirinin selevin çizgisinde olduğu kanaati hasıl olmaktadır. Yine Vâhidî hurûf-ı mukattaalara zaman zaman mana vermekte iken Celâleyn tefsirinde hurûf-ı mukataaların müteşâbih âyetlerden kabul edildiğini ve manasını ancak Allah'ın bileceğini zikretmekle iktifa ettiklerini müşahade etmekteyiz.

Garîbü'l-Kur'ân konusunda eserlerimizin bütünü baktığımızda konu ile ilgili ayrıntıya girmedikleri, sadece şahıslarla ilgili mübhem kelimeleri açıkladıkları, açıklamalar yapılırken rivâyetlere başvurmadıklarını görmekteyiz. Özellikle şair sıfatıyla da tanınan Vâhidî'nin garîb kelimeleri izah ederken, Arapların divanı olarak kabul edilen şiire yer vermemiş olması dikkatimizi çekmektedir.

Vücûh ve nezâir konusunda, konuyu uzatmamak adına sadece zikir örneği üzerinden inceleme yaptığımız çalışmamızda zikir lafzına müfessirlerimiz tarafından farklı âyetlerde Kur'ân, Kur'ân lafzı, öğüt, şeref, taat, mükâfat ve mağfîret manaları verilmiştir. Müfessirlerimizin kendi aralarında konuya yaklaşımında ise önemli bir fark bulunmamaktadır.

Müfessirlerimiz tefsirlerinde yeri geldikçe şahısları açıklamak suretiyle Kur'ân'daki mübhem kelimeleri açıklama yoluna başvurmuşlar, şahıs dışında yer ve zaman olarak açıklama yapmamışlardır. Tefsirlerimizde bir âyette açıklanan mübhemini diğer tefsirimizde açıklanmadığına ve konu ile ilgili bir izah yapılmadığına da şahit olunmaktadır.

Çalışmamızın sonucunda *Tefsirü'l Celâley'in*, kaynakları arasında yer alan Vâhidî'nin *el-Vecîz* adlı tefsirinin etkisi altında kaldığı görülmüştür. Bununla birlikte muhkem-müteşâbih ve hurûf-ı mukattaa gibi konularda farklı görüşe sahip olduğu müşahade edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Arslan, Şükrü. “Mahallî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 326-327. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bilmen, Ömer Nasûhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân'ı Kerim Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- Çetin, Abdurrahman. “Vâhidî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 438-439. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İfav Yayınları, 2013.
- Demirci, Muhsin. “Esbâb-ı Nüzûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 360-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Doğru, Mehmet Emin. “Nesh Kavramı ve Celâleyn Tefsiri'ndeki Mensûh Âyetler”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015.
- Duman, M. Zeki – Altundağ, Mustafa. “Hurûf-ı mukattaa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Elmalı, Hüseyin– Arslan, Şükrü. “Garîb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Gülşen, Ekrem. *Kurtubî Tefsiri'nde Esbâb-ı Nüzûl*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2002.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyidi.b.y.: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1381/1961.
- Kahveci, İhsan. *Fabreddin er-Râzî'nin Mefâtihu'l-Ğayb Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'ân*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2001.
- Kattân, Mennâ' Halîl. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*. Beyrut: Daru İhya'it- Tûrâsi'l-Arabî, b.t.y.
- Subhi, Salih. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Dârü'l-İlmî'l Melâyîn, 1985.
- Süyûtî, Celâlddin. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. trc. Sakıp Yıldız – Hüseyin Avni Çelik. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987.
- Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân. *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1403/1983.

Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân. *el- İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Darü'l Kütübü'l İlmîyye
Tehânevî, Muhammed Hamid. *Keşşâfî ıstılahâti'l-fünûnve'l-'ulûm*. İstanbul:
1404/1894.

Turgut, Ali. *TefsirUsûlü ve Kaynakları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1991.

Vâhidî, Ebü'l Hasen. *el-Vecîz fî tefsîril-kitâbi'l-'azîz*. thk. Safvân Adnân Davûdî. Beyrut: Dârü's-Şa-
miyye, 1415/1995.

Vahidî, Ebü'l Hasen. *Esbâbü'n-nüzûl*. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmîyye, 1402/982.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. b.y.: Darü'l Kütübü'l Hadîs, 1396/1976.

Zerkeşî, Bedrüddin. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ebü'l-Fazl İbrâhim. b.y.: Daru İhyâi'l Kütübî'l
Arabiyye, 1376/1987.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâbilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevvâz Ahmed Zemerlî.
Beyrut: Darü'l Kitâbü'l Arabî, 1417/1996.